

ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΘΩΡΑΚΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΕΠΙΠΕΔΟΥ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΛΑΪΚΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ

Σπύρος Σακελλαρόπουλος, διδάσκων στο Παν. Πάτρας και
στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο,
Παναγιώτης Σωτήρης, διδάκτωρ Φιλοσοφίας

1. Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή επιχειρεί να διερευνήσει τους όρους και το περιεχόμενο των μεταλλαγών στη λειτουργία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, και ιδιαίτερα του ΠΑΣΟΚ, στη δεκαετία του '90. Οι μετασχηματισμοί θα ιδωθούν μέσα από την υιοθέτηση μεθοδολογικών θέσεων προερχόμενων από τη μαρξιστική προβληματική για τις κοινωνικές τάξεις και το κράτος όπως αυτή αναπτύχθηκε από όσους προσπάθησαν να διαλεχθούν στις δεκαετίες του '60 και '70 με το έργο του Α. Γκράμσι και να υπερβούν τον οικονομισμό της παραδοσιακής μαρξιστικής ανάλυσης (Althusser et al. 1965, Althusser 1970, Althusser 1976, Πουλαντζάς 1975, Πουλαντζάς 1981). Βάσει αυτής της οπτικής το πολιτικό δεν αντιμετωπίζεται ούτε ως το πεδίο μιας ηθικής κανονιστικότητας, ούτε ως συνάρθρωση ατομικών «ορθολογικών» επιλογών, αλλά ως αποτύπωση ενός συγκεκριμένου ταξικού συσχετισμού δύναμης, ενώ το κράτος ορίζεται ως υλικό αποτέλεσμα της ύπαρξης ασυμφιλίωτων ταξικών αντιθέσεων και βασικός θεσμικός τόπος για την άρθρωση της κεφαλαιοκρατικής ηγεμονίας και τη διασφάλιση της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Στόχος μας είναι να δείξουμε ότι οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία των βασικών ελληνικών κομμάτων εξουσίας στη δεκαετία του 1990 δεν πρέπει να ιδωθούν ως στοιχεία εκσυγχρονισμού και βελτίωσης του πολιτικού συστήματος, αλλά ως αποτελέσματα μιας κίνησης πολιτικής και ιδεολογικής θωράκισης των μηχανισμών του καπιταλιστικού κράτους απέναντι στα υλικά συμφέροντα και τις διεκδικήσεις των κυρίαρχων τάξεων στα πλαίσια μιας συνολικής τροποποίησης των συσχετισμών δύναμης, με υλικό υπόβαθρο τις διαδικασίες της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

2. Το γενικότερο πλαίσιο

Η διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης αποτελεί την προσπάθεια των κυρίαρχων αστικών μερίδων για έξοδο από την καπιταλιστική κρίση υπερσυσσώρευσης που

διαρκεί από το 1973. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της διαδικασίας είναι η ανατροπή των συσχετισμών δύναμης προς όφελος των δυνάμεων του κεφαλαίου μέσω της εκκαθάρισης των αδύναμων κεφαλαίων, της αύξησης της ανεργίας, της επιθετικής αναδιανομής εισοδήματος σε βάρος της εργασίας και μιας σειράς τεχνολογικών και πρωτίστως οργανωτικών καινοτομιών που στόχο έχουν την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και της καπιταλιστικής κερδοφορίας (Ιωακείμογλου 2000, Ιωακείμογλου - Μηλιός 1991, Σακελλαρόπουλος 2001).

Εντός αυτής της συνολικής ταξικής στρατηγικής καταγράφεται μια εκτεταμένη α-ναίρεση προηγούμενων συμβιβασμών με την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα (στο εισόδημα, την κοινωνική ασφάλιση, τη δωρεάν παροχή υπηρεσιών, τη σταθερότητα της εργασίας) και μια προσπάθεια να περιοριστούν ριζικά οι προσδοκίες των λαϊκών τάξεων, να τροποποιηθούν προς τα κάτω οι απαιτήσεις τους.

Ο ρόλος του κράτους είναι κομβικός: αποτελεί την υλική συμπύκνωση του συγκεκριμένου ταξικού συσχετισμού (της κεφαλαιοκρατικής ηγεμονίας) και αποτυπώνει το –εντός της συγκυρίας– μακροπρόθεσμο κεφαλαιοκρατικό συμφέρον. Μέσα στη διαδικασία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης καταγράφονται μεταλλάξεις στη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών με βασικό στοιχείο την πολιτική και ιδεολογική θωράκιση του κράτους απέναντι στα λαϊκά συμφέροντα. Η μετατόπιση του δείκτη κυριαρχίας εντός των κρατικών μηχανισμών από τη νομοθετική προς την εκτελεστική εξουσία, η οποία ορίστηκε από τον Πουλαντζά ως *αυταρχικός κρατισμός* (Πουλαντζάς 1982), εντείνεται ακόμη περισσότερο. Ιδιαίτερη σημασία έχει η αύξουσα τάση για δημιουργία κλειστών και απρόσβλητων στο λαϊκό έλεγχο κρατικών και ημικρατικών δικτύων (κάθε είδους «τεχνικών» επιτροπών, φορέων, «ανεξάρτητων αρχών», ιδιωτικών παροχών μελετητικών υπηρεσιών), στο εσωτερικό των οποίων λαμβάνονται σημαντικές πολιτικές αποφάσεις¹.

Η πολιτικο-ιδεολογική θωράκιση των μηχανισμών του αστικού κράτους αποσκοπεί στο να παγιωθεί μέσα από *θεσμικά*, υλικά σημεία *μη επιστροφής* ο τροποποιημένος σε βάρος της εργασίας ταξικός συσχετισμός. Εφόσον η ταξική πάλη δεν σταματά ποτέ, το ζήτημα είναι να διεξάγεται σε ένα όλο και πιο δύσβατο έδαφος. Έτσι ο περιορισμός των ζητημάτων που τίθενται στο πεδίο της πολιτικής συζήτησης και διαπάλης αποτελεί μια κατ' εξοχήν *επιθετική* κίνηση από τη μεριά των κεφαλαιοκρατών, λειτουργεί *προληπτικά* απέναντι στη δράση του λαϊκού παράγοντα. Απτό παράδειγμα: στη νεότερη πολιτική ζωή η νομισματική πολιτική υπήρξε ζήτημα ευρύτερης πολιτικής συζήτησης και αντιπαράθεσης, ενώ σήμερα έχει μετατεθεί στους απρόσβλητους από τη λαϊκή βούληση μηχανισμούς της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας.

Αυτό άλλωστε αποδίδει την πολιτική σημασία των τομών που φέρνει η ένταση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου (απελευθέρωση εμπορίου και ροών κεφαλαίων) και ειδικά η συγκρότηση υπερεθνικών ολοκληρώσεων. Χωρίς να αποτελούν υπέρβαση των *εθνικών* κρατών, εντούτοις μέσα από την εκχώρηση μέρους των εθνικών αρμοδιοτήτων (ειδι-

1. Τάση που επιτείνεται από τις αλλαγές στην κρατική γραφειοκρατία, την απαίτηση «ιδιωτικοοικονομικής» αποδοτικότητας, την ανάθεση δραστηριοτήτων σε ιδιώτες. Βλ. σχετικά Massey (ed) 1997.

κά όσων επιτρέπουν παραχωρήσεις και συμβιβασμούς προς τις λαϊκές τάξεις) όχι μόνο αποπειρώνται να διαμορφώσουν «ατσάλινα κλουβιά» του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού, αλλά και να καταστήσουν σημαντικότερες διαδικασίες τυπικά και ουσιαστικά απρόσβλητες στη λαϊκή διεκδίκηση, διαμορφώνοντας και ένα ιδεολογικό κλίμα «μονόδρομων» (Σακελλαρόπουλος 2002).

Το ότι ξεκινάμε από τις μεταλλαγές στην κρατική λειτουργία είναι μιας σαφή *μεθοδολογική* επιλογή. Το πραγματικό *κόμμα* της αστικής τάξης είναι το ίδιο το αστικό κράτος, αποτελεί το θεσμικό και υλικό τόπο όπου τα επιμέρους αστικά συμφέροντα συναρθρώνονται σε μακροπρόθεσμη αστική στρατηγική και διατυπώνεται το αντικειμενικό αστικό ταξικό συμφέρον. Τα αστικά κόμματα (κόμματα εξουσίας) συγκροτούνται ως τέτοια όχι γιατί τους «ανατίθεται» από την αστική τάξη η εκπροσώπηση των συμφερόντων της, αλλά γιατί λειτουργούν ως υποψήφιοι διαχειριστές του αστικού κράτους (Althusser 1976, Μηλιός 1996). Οι μεταλλαγές στο κράτος προηγούνται των μεταλλαγών στα κόμματα και έχουν σαφή αιτιακή προτεραιότητα. Εάν η βασική μεταλλαγή της αστικής πολιτικής είναι η προσπάθεια πολιτικής και ιδεολογικής θωράκισης απέναντι στα λαϊκά αιτήματα και μια σαφής προσπάθεια τροποποίησης του συσχετισμού δύναμης απέναντι στα λαϊκά στρώματα, τότε τα κόμματα (ως υποψήφια κόμματα του κράτους) αναγκαστικά προσαρμόζονται σε αυτή την πολιτική και την εσωτερικεύουν.

Η ανάγκη τροποποίησης της κομματικής λειτουργίας μέσα στην αναδιρθρωτική συγκυρία προκύπτει από το γεγονός ότι το πρότυπο του μαζικού κόμματος, που στηριζόταν στη γείωση σε κοινωνικά στρώματα (μέσω μετωπικών πολιτικών μορφών εκπροσώπησης κοινωνικών κατηγοριών και ενός εκτεταμένου κομματικού μηχανισμού που συντόνιζε αυτή την εκπροσώπηση) αποτέλεσε ένα βασικό μηχανισμό έστω και έμμεσης αντανάκλασης της ταξικής πάλης στο πολιτικό επίπεδο και τρόπο εκπροσώπησης λαϊκών συμφερόντων. Το πρότυπο αυτό συμβάδιζε με μια παράλληλη πορεία στην οποία το κράτος και η λειτουργία του γινόταν βασικός μηχανισμός σύναψης συμμαχιών με τα λαϊκά στρώματα και παραχώρησης συμβιβασμών με στόχο τον κατευνασμό του εργατικού ριζοσπαστισμού και την εξασφάλιση της αναπαραγωγής του μακροπρόθεσμου κεφαλαιοκρατικού συμφέροντος (Μπισί-Γκλυκαμάν-Θέρμπορν 1984, Ιωακείμογλου 1987).

Άλλωστε μαζικά κόμματα ήταν πρώτα και κύρια τα εργατικά, ενώ τα μαζικά συντηρητικά κόμματα συγκροτήθηκαν ως μηχανισμός απάντησης (Duverger 1985, Moschonas 2002). Τα μαζικά εργατικά κόμματα (είτε σοσιαλδημοκρατικά είτε κομμουνιστικά αργότερα) αποτέλεσαν ένα βασικό *μετασημασιολογικό* παράγοντα: τροποποιούσαν την κατ' εξοχήν *εξαιτομικευτική* λειτουργία του αστικού πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού (που αναγνωρίζει μόνο «πολίτες» χωρίς ταξικό προσδιορισμό) και έφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη *συλλογικής αναγνώρισης* συμφερόντων.

Εάν το κράτος μέσα στη συγκυρία της αναδιρθρωσης καλείται να επικυρώσει και να παγιώσει έναν τροποποιημένο (σε βάρος των λαϊκών τάξεων) ταξικό συσχετισμό, έπεται ότι τα κόμματα δεν μπορούν πλέον να λειτουργήσουν ως μηχανισμός άρθρωσης αυτών των συμφερόντων, αλλά, αντίθετα, οφείλουν να διαχειριστούν την απαξίωσή τους

και αυτή είναι η ενεργός αντίφαση της περιόδου. Αυτό δεν μπορεί να αποτυπωθεί μόνο στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, αλλά και της οργανωτικής μορφής και λειτουργίας.

Αυτό είναι άλλωστε και το υλικό έδαφος της παρατηρούμενης εντυπωσιακής σύγκλισης των κομμάτων εξουσίας (συντηρητικών/φιλελεύθερων και σοσιαλδημοκρατικών): Οι απαιτήσεις της αναδιάρθρωσης (με τον τρόπο που έχουν αποκρυσταλλωθεί σε πολιτική στρατηγική εντός των κρατικών μηχανισμών) σε συνδυασμό με την αντικειμενική πίεση από τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου (Hirsch 1997) διαμορφώνουν μικρά περιθώρια αποκλίσεων στην πολιτική. Διαπιστώνεται έτσι ότι και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ακολουθούν νεοφιλελεύθερες πολιτικές: ιδιωτικοποιήσεις, περιστολή προνοιακού ρόλου του κράτους, αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, περιορισμό της συνδικαλιστικής δράσης (Σεφεριάδης 2002, 84-85), συνολικά μια πολιτική *μειωμένων έως ανύπαρκτων προσδοκιών για την εργασία*.

Ποιες είναι τώρα οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν τη δράση και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων μέσα στη συγκυρία της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης:

Διαπιστώνεται μια ραγδαία υποχώρηση των υπόλοιπων κομματικών δραστηριοτήτων και το κυριότερο βάρος των πολιτικών πρακτικών σχετίζεται με τις εκάστοτε προεκλογικές δραστηριότητες. Στην πραγματικότητα η προεκλογική περίοδος δεν σταματά ποτέ (Norris 2000). Παράλληλα, παρατηρείται μια κατακόρυφη αύξηση των εξόδων των κομμάτων, εξέλιξη που συνδέεται και με την εκρηκτική ανάπτυξη των ηλεκτρονικών ΜΜΕ, αφού οι προεκλογικές εκστρατείες απαιτούν και αντίστοιχες δαπάνες (αγορά τηλεοπτικού χρόνου², επικοινωνιακοί σύμβουλοι, έξοδα για δημοσκοπήσεις κ.λπ.) (Χάλαρης/ Ψυχολαίδης 2000, 26- 27) και δεδομένου πως όλα, ή σχεδόν όλα, περιστρέφονται γύρω από τις εκλογές, τα κόμματα ωθούνται στο να βρουν χρηματοδότες πέρα από τα πενιχρά έσοδα που μπορούν να τους αποφέρουν οι εισφορές των κομματικών μελών³. Οι θεωρίες περί διαπλοκής πολιτικών κέντρων με ισχυρά επιχειρηματικά συμφέροντα σχετίζονται και με αυτές τις οικονομικές ανάγκες των κομμάτων, χωρίς ωστόσο το θέμα να εξαντλείται σε αυτήν μόνο τη διάσταση⁴.

Σε κάθε περίπτωση το αποτέλεσμα είναι να περιορίζεται δραστικά η συμμετοχή των απλών μελών τόσο στη χάραξη των πολιτικών κατευθύνσεων όσο και στην εμπλοκή τους σε κομματικές δραστηριότητες. Ουσιαστικά πρόκειται γι' αυτό που έχει ονομαστεί μετά-

2. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πως, ενώ στις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές του 1974 διατέθηκαν από τα τότε δύο κρατικά κανάλια όλες και όλες τέσσερις ώρες τηλεοπτικού χρόνου, για την παρουσίαση των προεκλογικών δραστηριοτήτων των κομμάτων, στις εκλογές του 1996 ο αντίστοιχος συνολικός χρόνος ξεπέρασε τις 400 (!) ώρες (Κακεπάκη 2001, 43- 44).

3. Είναι ενδεικτικό πως το 1994, δηλαδή την περίοδο που το φαινόμενο ήταν ακόμα στα αρχικά του στάδια, μόνο το 19,8% των εσόδων των ελληνικών πολιτικών κομμάτων οφειλόταν στις κομματικές εισφορές (Σπουρδαλάκης 1998, 68).

4. Στην πραγματικότητα το βασικό αίτιο της αυξανόμενης διασύνδεσης επιχειρηματιών και πολιτικών είναι η ιδεολογική κυριαρχία του φιλελευθερισμού και της λειτουργίας της αγοράς, ο τρόπος που αυτό διαμορφώνει όρους μιας ηγεμονικής κρατικής στρατηγικής. Αυτό ωθεί τα πολιτικά στελέχη να θεωρούν πως πρέπει με κάθε τρόπο να είναι κοντά στους επιχειρηματικούς κύκλους έτσι ώστε να γνωρίζουν και να εξυπηρετούν καλύτερα τις στοχεύσεις τους. Όλα τα άλλα είναι παρεπόμενα.

βαση από τους κομματικούς σχηματισμούς «εντάσεως εργασίας» σ' αυτούς της «εντάσεως κεφαλαίου» (Farrel 1996, 168).

Η εξέλιξη αυτή έχει δύο παραμέτρους. Αφ' ενός οφείλεται στη μείωση της δραστηριοποίησης των κομματικών μελών, ωστόσο αυτό έχει να κάνει και με τη γενικότερη απο-ιδεολογικοποίηση των κομμάτων και το έλλειμμα εμπιστοσύνης που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια ως προς τη δυνατότητά τους να βελτιώσουν τη ζωή των ψηφοφόρων. Έτσι, έρχεται στην επιφάνεια η δεύτερη παράμετρος, που έχει να κάνει με την ουδετεροποίηση των πολιτικών μηνυμάτων που δημιουργούν τα επικοινωνιακά επιτελεία (Σπουρδαλάκης 1998, 68). Στην πραγματικότητα τα απαξικά και κοινωνικά ισοπεδωμένα μηνύματα που απευθύνονται σε όλο το εκλογικό σώμα, τον «καθημερινό πολίτη» που δεν εντάσσεται σε κάποια τάξη, δεν έχει ιδιαίτερα συμφέροντα, ανάγκες, επιδιώξεις, δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να επισφραγίζουν τη διαρκή πορεία ιδεολογικής και πολιτικής σύγκλισης μεταξύ των κυρίαρχων κομματικών σχηματισμών, ως αντανάκλαση του περιορισμού του περιθωρίου «ενδοουστημικής» πολιτικής δράσης που επιφέρει η αναδιάρθρωση. Δεν δημιουργούν μια νέα κατάσταση, αλλά είναι απότοκο αυτής.

Η επόμενη συνέπεια είναι η ουσιαστική κατάργηση του διαχωρισμού Δεξιάς και Αριστεράς και η δημιουργία μιας νέας διαίρεσης μεταξύ Κεντροδεξιάς και Κεντροαριστεράς. Πέρα από την ιδεολογική όσμωση που αναδεικνύει αυτή η μεταλλαγή, σημαντικόι είναι και οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στο προφίλ των κομμάτων: Από το κόμμα μαζών περνάμε στο κόμμα δίκτυο (Γράβαρης 2002, 110). Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μια ζωντανή κομματική βάση με κάθετη και οριζόντια οργάνωση που ωριμάζει πολιτικά μέσα από την έντονη πολιτική δραστηριοποίηση. Στις δε προεκλογικές εκστρατείες τα κομματικά στελέχη αναλάμβαναν τη διάχυση της κομματικής προπαγάνδας, τις επαφές πόρτα- πόρτα, τη διοργάνωση συγκεντρώσεων κι όλα αυτά σε ένα αποκεντρωμένο και τοπικό επίπεδο (Mancini 1999, 235). Αντίθετα, στη δεύτερη διατηρείται μόνο ένας χαλαρός οριζόντιος κομματικός ιστός με σκοπό τη συμμετοχή σε αραιά χρονικά διαστήματα, και κατά τρόπο τελετουργικό, σε διάφορες κομματικές εκδηλώσεις. Το μεγαλύτερο μέρος των δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνταν στο παρελθόν από τα κομματικά μέλη, αλλά και το σύνολο σχεδόν των νέων λειτουργιών, το αναλαμβάνουν τώρα εξειδικευμένοι ιδιωτικοί φορείς (Γράβαρης 2002, 111). Τα κομματικά στελέχη δεν αναδεικνύονται μέσα από εσωκομματικές διαδικασίες, αλλά βάσει των δημοσκοπήσεων, των συμβουλών των πολιτικών αναλυτών, των think tanks και των επικοινωνιακών επιτελείων (Παπαθανασόπουλος 2000, 25). Δεν είναι τυχαίο που οι προεκλογικές εκστρατείες ηγεμονεύονται από τα λεγόμενα τρία τ: τεχνοκρατία, τεχνική, τεχνολογία (Farrel 1996, 171). Βέβαια, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μία «ουδέτερου» και «τεχνικού» χαρακτήρα παρέμβαση όλων αυτών των παραγόντων. Στην πραγματικότητα οι διάφορες «τεχνικές» επεισέρχονται στην ουσία και στο περιεχόμενο των πολιτικών στρατηγικών (Mancini 1999, 237) μεταλλάσσοντάς τις προς μια ουδέτερη και απολίτικη μορφή.

Η μεταλλαγή αυτή με τη δημιουργία του κόμματος-δικτύου θεωρείται από πολλές πλευρές ως θετική –αν όχι αναπόδραστη– δεδομένου πως δίνεται η ευκαιρία στους κομματικούς σχηματισμούς να αποκτήσουν μια πιο εύπλαστη δομή, τέτοια που να μπορεί με

ευέλικτο τρόπο να προσανατολίζεται σε διαφορετικά θέματα και να κινητοποιεί ευρύτερες δυνάμεις, πέρα από τα παραδοσιακά κομματικά όρια. Η ύπαρξη του «ελαφρού» οργανογράμματος⁵ ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα του περιπλανώμενου εκλογικού δυναμικού και συντελεί στη διεύρυνση του εκλογικού ακροατηρίου, καθώς και στη σύσφιξη των δεσμών του κόμματος με τμήματα της κοινωνίας των πολιτών (Machnig όπως αναφέρεται από Γεωργιάδου 2002, 401-402).

Αυτό αποτυπώνει ανάμεσα στα άλλα και τη βαρύτητα που είχε –ειδικά στα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα– το ζήτημα της τυπικής μείωσης της πολιτικής επιρροής των συνδικάτων (έστω και αν τα ίδια τα συνδικάτα είχαν ήδη υπάρξει τόποι σημαντικών πολιτικών και ιδεολογικών μετατοπίσεων – αυτό στην Ελλάδα φάνηκε στην ειδική απήχηση του Κ. Σημίτη σε συνδικαλιστικά κομμάτια) με χαρακτηριστική στιγμή την κατάργηση του άρθρου 4 του καταστατικού του βρετανικού Εργατικού κόμματος περί της «συλλογικής ιδιοκτησίας» στα μέσα παραγωγής, αλλά και την παράλληλη θεσμική μείωση της εσωκομματικής βαρύτητας των συνδικάτων στη λήψη αποφάσεων (Γεωργιάδου 2002, 345 κ. εξ.), αλλά και την εμφάνιση μορφών παράκαμψης του κομματικού μηχανισμού στη διαχείριση προεκλογικών μαχών που παρατηρήθηκαν στη Γερμανία (Auernheimer 2002, 186-187).

Το επιχείρημα του εκδημοκρατισμού και της «απόδοσης φωνής στη βάση», που σε όλη τη Δυτική Ευρώπη συνόδευσε αυτές τις μεταλλάξεις, θα πρέπει να ιδωθεί μ' έναν πιο κριτικό τρόπο: Στην πραγματικότητα η αντιμετώπιση των μελών των κομμάτων ως μια αδιαμόρφωτη μάζα πολιτών (παρακάμπτοντας την *κοινωνική ιδιότητα και προσδιορισμό* τους όπως αποτυπώνονταν στην κομματική λειτουργία και τον τρόπο εσωκομματικής εκπροσώπησης και απόφασης) ουσιαστικά επιτείνει τα αποτελέσματα *μυστικοποίησης* που έχει και η εξατομικευτική λειτουργία του πολιτικού ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους (η απεμπόληση της κοινωνικής ιδιότητας προς όφελος μιας γενικής εικόνας πολίτη) και αποτέλεσε παράγοντα *δεξιάς μετατόπισης*. Δεν είναι απλώς ότι εκτίθενται στις επιδράσεις των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους (του Τύπου, των ΜΜΕ), αλλά και ότι εσωτερικεύουν την πολιτική που εκεί αρθρώνεται. Δεν είναι τυχαίο ότι επικράτησε η λογική: *ας εκλεγεί ο πιο δεξιός, διότι αυτός μπορεί να κερδίζει εκλογές σ' ένα δεξιό περιβάλλον*⁶.

Τι συμπέρασμα προκύπτει από όλα αυτά; Κατ' αρχήν σε θεωρητικό επίπεδο μπορούμε να δούμε μια ταύπιση μεταξύ αυτού που ονομάζει η Norris προνεωτερικές εκλογικές εκστρατείες (Norris 2000), ο Farrel εκλογικές καμπάνιες έντασης εργασίας (Farrel 1996), ο Γράβαρης αντίθεση Δεξιάς και Αριστεράς (Γράβαρης 2002) καθώς και κόμματα

5. Και βέβαια, η δημιουργία αυτού του ελαφρού κομματικού μηχανισμού, ο οποίος στην πραγματικότητα δεν έχει στενές σχέσεις με τα στρώματα τα οποία φιλοδοξεί να αντιπροσωπεύσει, οδηγεί τα κόμματα στην όλο και συχνότερη προσφυγή στις δημοσκοπήσεις ευελπιστώντας να τους αποσφηνιστούν οι διαθέσεις και τα αιτήματα των ψηφοφόρων (Μαυρής 1996, 244- 245).

6. Αυτή η παράδοξα «αναστοχαστική» ιδεολογική πρακτική (Ξέρω ότι αυτό που λέω είναι ιδεολογικά ηγεμονεύμενο διότι αντανακλά μια κυρίαρχη κατάσταση πραγμάτων και όχι τα συμφέροντά μου, αλλά παρ' όλα αυτά το κάνω) δεν αναιρεί το γεγονός ότι αποτελεί *ηγεμόνευση*.

μαζών. Και οι τρεις συγγραφείς διαχωρίζουν με αυτές τις έννοιες ό,τι ίσχυσε στο παρελθόν σε σχέση με το σήμερα, όπου κυριαρχούν οι μετανεωτερικές εκλογικές εκστρατείες για τη Norris, οι καμπάνιες έντασης κεφαλαίου για τον Fargel, η αντίθεση Κεντροδεξιάς με την Κεντροαριστερά για τον Γράβαρη και το κόμμα δίκτυο για τον Machnig όπως τον παρουσιάζει η Γεωργιάδου (Γεωργιάδου 2002). Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να συμφωνήσουμε πως όλες αυτές οι έννοιες περιγράφουν διαφορετικές όψεις του ίδιου φαινομένου: Την προσαρμογή των κομμάτων (τουλάχιστον των «κομμάτων εξουσίας») στις συγκεκριμένες απαιτήσεις που θέτει η τροποποιημένη προς όφελος του κεφαλαίου λειτουργία του συνολικού κρατικού μηχανισμού.

3. Κρίση και μεταλλαγές των κυρίαρχων κομμάτων στην Ελλάδα

Η κατάσταση στην Ελλάδα δεν διαφέρει σε σχέση με όσα περιγράφηκαν στην προηγούμενη παράγραφο για τους μετασχηματισμούς στο εσωτερικό των κομμάτων.

Το γεγονός ότι η εμφάνιση πραγματικών αστικών κομμάτων μαζών έπρεπε να περιμένει τη μεταπολίτευση (Βερναρδάκης - Μαυρής 1986), συχνά και τη δεκαετία του 1980⁷, σημαίνει ότι το κομματικό φαινόμενο σε μεγάλο βαθμό συνδέθηκε με μια περίοδο εκτεταμένων απαιτήσεων των λαϊκών μαζών όχι απλώς για πολιτική αναγνώριση, αλλά και για βελτίωση των υλικών όρων ύπαρξής τους. Αυτό, όμως, σχετικά σύντομα ήρθε σε σύγκρουση με τον τρόπο που η όξυνση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης απαιτούσε το ξεδίπλωμα αναδιρθρωτικών πολιτικών (Ιωακείμογλου - Μηλιός 1990, 94-108). Αυτό εκ των πραγμάτων διαμορφώνει νέες προκλήσεις για τον κομματικό μηχανισμό, δηλαδή το πώς θα διαχειριστεί την αναίρεση αυτών των ταξικών απαιτήσεων.

Θα πρέπει, έτσι, να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στις διαδικασίες διάρρηξης της εμπιστοσύνης και των προσδοκιών που έτρεφαν οι πολίτες για τα πολιτικά κόμματα. Δεν είναι τυχαίο πως όλες οι σχετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του '90 καταδεικνύουν μια ρήξη των σχέσεων μεταξύ εκλογικού σώματος και πολιτικών κομμάτων. Ειδικότερα σε ανάλογη έρευνα της εταιρείας MRB το Νοέμβριο του 1991 στην ερώτηση του κατά πόσον εκφράζουν τα κόμματα τις ανάγκες της εποχής, το 20,3% εκφράζεται με θετικότητα (πλήρως απαντά το 4,1% και σε μεγάλο βαθμό το 16,1%), το 35,3% με μετριοπάθεια (μερικώς), ενώ το 37,7% είναι αρνητικό (ελάχιστο 21,4% και καθόλου 16,3%), (Λούλης 1995, 336). Μολονότι το τελικό αποτέλεσμα καταδεικνύει την αρνητική διάθεση των πολιτών απέναντι στα κόμματα, το γεγονός πως βρισκόμαστε στις αρχές της δεκαετίας του '90 και κατά συνέπεια δεν έχει ολοκληρωθεί η συντηρητική στροφή του πολιτικού συστήματος ούτε έχουν παγιωθεί τα αποτελέσματα της αναδιρθρωτικής διαδικασίας εξηγεί γιατί υπάρχει ακόμα ένα σημαντικό τμήμα που διάκειται θετικά έναντι των κομμάτων.

7. Ειδικά η Νέα Δημοκρατία θα καταφέρει να πάρει τα χαρακτηριστικά ενός συγκροτημένου μαζικού κομματικού μηχανισμού μόλις στη δεκαετία του 1980 και κυρίως μετά την ανάληψη της αρχηγίας από τον Κ. Μητσotάκη (Αλεξάκης 2001).

Οι σημαντικές τομές που θα ολοκληρωθούν στη δεκαετία του '90 και θα σφραγίσουν την υποβάθμιση του ρόλου των κομμάτων στη συνείδηση των ψηφοφόρων αναδεικνύονται εύγλωττα από τα στοιχεία του πίνακα 1.

Πίνακας 1
Εγγύτητα - απόσταση του εκλογικού σώματος από τα πολιτικά κόμματα
1985 - 1995 - 1998

«Μπορείτε να πείτε, για καθένα από τα παραπάνω κόμματα, αν αισθάνεστε πολύ κοντά του ή πολύ μακριά του» Ποσοστά % του δείγματος)						
	Πολύ κοντά του	Κοντά του	Ούτε κοντά ούτε μακριά του	Μακριά	Πολύ μακριά	ΔΓ/ ΔΑ
ΠΑΣΟΚ 1985	24,0	28,7	21,6	11,0	8,3	6,5
ΠΑΣΟΚ 1995/1998	12,8	19,7	24,7	19,9	18,8	4,2
ΝΔ 1985	12,9	12,7	11,9	17,6	38,5	6,4
ΝΔ 1995/1998	10,3	14,6	18,7	24,4	27,9	4,1
ΚΚΕ 1985	9,1	13,2	17,8	20,8	32,3	6,9
ΚΚΕ 1995/ 1998	3,3	7,6	17,3	30,7	36,3	4,7

Πηγή: Βερναρδάκης 1999, 37, πίν. 4

Αυτό που διαπιστώνουμε είναι πως για όλα τα κόμματα (του ΚΚΕ συμπεριλαμβανομένου) υπάρχει μια συνεχής πτώση της δημοτικότητάς τους. Το ΠΑΣΟΚ, ενώ είχε 52,7% (24,0%+28,7%) θετικές κρίσεις το 1985, θα περιοριστεί στο 32,5% (12,8+19,7%) την περίοδο 1995-98. Ταυτόχρονα οι αρνητικές κρίσεις από 19,3% (11,0%+8,3%) που ήταν το 1985, θα εκτοξευτούν στο 38,7% (19,9%+18,8%) για την τετραετία 1995-98. Αντίστοιχα για το συντηρητικό κόμμα, και μολονότι ήδη από το 1985 δεν απολάμβανε υψηλής δημοτικότητας, η κατάσταση εμφανίζεται, έστω και οριακά, δυσχερέστερη. Οι θετικές κρίσεις από 25,6% (12,9%+12,7%) το 1985 υποχωρούν ελαφρά στο 24,9% (10,3%+14,6%) την περίοδο 1995-98. Οι αρνητικές τοποθετήσεις από 56,1% (17,6%+38,5%) το 1985, μειώνονται ελαφρά στο 52,3% στην τετραετία 1995-98. Τέλος, το ΚΚΕ το 1985 συγκεντρώνει 22,3% (9,1%+13,2%) θετικές απόψεις, οι οποίες κατακρημνίζονται στο 10,9% την περίοδο 1995-98. Ταυτόχρονα οι αρνητικές κρίσεις θα περάσουν από το 53,1% (20,8%+32,3%) που ήταν το 1985 στο 67% (30,7%+36,3%) την τετραετία 1995-98 (βεβαίως, σημαντικό ρόλο σε αυτή την εξέλιξη θα πρέπει να έχει παίξει και η πτώση των καθεστώτων του Ανατολικού μπλοκ, καθώς και η γενικότερη υποχώρηση του κομμουνιστικού και αριστερού κινήματος).

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι δύο: α) Υπάρχει μια συνολική υποβάθμιση των δεσμών αντιπροσώπευσης στο ελληνικό πολιτικό σύστημα από το 1985 μέχρι και το 1998. β) Η διαδικασία αυτή δεν εκδηλώνεται ομοιόμορφα και κατά κύριο λόγο αφορά την αριστερή πτέρυγα του πολιτικού φάσματος, γεγονός που αναδεικνύει την ηγεμονία των συντηρητικών αντιλήψεων και πρακτικών.

Η αισθητή αυτή αποστασιοποίηση από τα κόμματα παίρνει ακόμα πιο έντονους ρυθμούς στη συνέχεια. Έτσι, σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, την περίοδο Οκτωβρίου- Νοεμβρίου 1997 το 77% των Ελλήνων δεν εμπιστεύονταν τα πολιτικά κόμματα, ποσοστό που θα διατηρηθεί και στην έρευνα Μαρτίου - Απριλίου 1999, θα ανεβεί ελαφρά στο 78% τον Απρίλιο - Μάιο του 2001 για να καταλήξει στο 81% το Μάρτιο- Μάιο του 2002 (Ευρωβαρόμετρο 1997-2002).

Οι μετασχηματισμοί αυτοί γίνονται ακόμα πιο αισθητοί όταν αναφερόμαστε στην τάση ενεργής στράτευσης των πολιτών γύρω από ένα κόμμα. Έτσι, σύμφωνα με τις έρευνες που πραγματοποίησε το ΕΚΚΕ τον Ιούνιο του 1985 και τον Σεπτέμβριο του 1996 διαπιστώνονται οι ακόλουθες αποκλίσεις: Το 1985 το 36,0% του εκλογικού σώματος να παρακολούθησε κάποια κομματική συγκέντρωση, ενώ το 1996 μόνο το 24,9%, το 1985 31,9% να άσκησε επιρροή σε ψηφοφόρους, ενώ το 1996 μόνο το 16,5 %, τέλος, το 1985 το 31,7% δραστηριοποιήθηκε υπέρ κάποιου κόμματος, ενώ το 1996 μόνο το 12,6% (Παπάς 2001, 92). Ταυτόχρονα, σε άλλο ερώτημα σχετικά με το ενδιαφέρον για την πολιτική οι διαφοροποιήσεις μεταξύ 1985-1990-1996 είναι έντονες και αναδεικνύονται από τα στοιχεία του πίνακα 2.

Πίνακας 2

Ενδιαφέρον για την πολιτική

Έτος	Μεγάλο	Αρκετό	Περιορισμένο	Καθόλου
1985	23,1	34,7	27,0	14,9
1990	21,2	33,3	28,2	17,3
1996	15,6	25,3	31,9	27,0

Πηγή: Παπάς 2001, 92, πίν. 5

Παρατηρούμε πως υπάρχει μια κατιούσα πορεία του ενδιαφέροντος για την πολιτική. Ενώ το 1985 η πλειοψηφία των πολιτών ανταποκρίνεται θετικά στο ερώτημα, θεωρώντας πως η πολιτική είναι ένας τρόπος βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης, από το 1990 και μετά κυριαρχεί μια αυξανόμενη απογοήτευση η οποία θα πρέπει να συνδεθεί με τη σταδιακή σύγκλιση των δύο μεγαλύτερων κομμάτων γύρω από μια νεοφιλελεύθερη διαχείριση. Δεν είναι τυχαίες και οι αλλαγές που χαρακτηρίζουν την αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων.

Πίνακας 3

Διακύμανση της πολιτικής αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων στην περίοδο
1980 - 2000

	Ιούνιος 1980	Μάρτ./ Απρ. 2000	Διαφορά
Δεξιοί	19,4	23,4	+4,0
Κεντροδεξιοί	7,6	11,4	+3,8
Κεντρώοι	15,6	28,7	+13,1
Κεντροαριστεροί	15,5	13,5	-2,0
Αριστεροί	15,9	8,0	-7,9
Δ.Α		15,0	

Πηγή: Λούλης 2001, 67, πίν. 2

Μεταξύ 1980 και 2000 έχουν σημειωθεί πολύ σημαντικές ανακατατάξεις στην πρόσληψη που έχει το εκλογικό σώμα για την πολιτική δραστηριοποίηση. Η μεγαλύτερη αλλαγή αφορά το ποσοστό των πολιτών που δηλώνουν κεντρώοι. Ο σχεδόν διπλασιασμός που παρατηρείται δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως μια απλή ιδεολογική μετατόπιση αλλά περισσότερο ως η ηγεμονία της αποϊδεολογικοποίησης⁸. Σε αντίθεση με την προδικτατορική περίοδο, όπου τα χαρακτηριστικά του «κεντρώου» ήταν η αντίθεση στο κράτος της Δεξιάς, η δυσπιστία απέναντι στο βασιλικό θεσμό, η μετριοπαθής στάση απέναντι στην Αριστερά, η πίστη στην ανάγκη απρόσκοπτης λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών κ.λπ., ο όρος κεντρώος δεν σημαίνει περίπου τίποτα στα τέλη της δεκαετίας του '90. Στην πραγματικότητα αποτελεί το απότοκο της διαδικασίας σύγκλισης των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων, της εξάλειψης των προγραμματικών τους διαφορών και της κυριαρχίας της στρατηγικής της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Ο «κεντρώος» πολίτης δεν είναι παρά το χωρίς ιδεολογία παθητικοποιημένο κοινωνικό υποκείμενο, συμπυκνώνει την υποχώρηση της δυναμικής της ζωντανής εργασίας και τη γενικότερη τροποποίηση των συσχετισμών δύναμης. Αντίστοιχα αυτή η έμφαση στο «Κέντρο» αποτυπώνει ακριβώς το γεγονός ότι η ηγεμονική κρατική στρατηγική εμποτίζει σε τέτοιο βαθμό τα κόμματα και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς ώστε να διαμορφώνεται ένας εξαιρετικά περιορισμένος προσδιορισμός της πολιτικής δράσης (Πανταζόπουλος 2002, 126).

Η «απομάκρυνση από την πολιτική» συμπυκνώνει δύο αντιφατικές τάσεις: Από την μια αποτυπώνει την μετάλλαξη των κομμάτων σε συνθήκες καπιταλιστικής αναδιάρθρω-

8. Η αδιαφορία φαίνεται και από το γεγονός πως ενώ οι εκλογές του 1996 είχαν ονομαστεί ως οι εκλογές του «καναπέ», αυτό που στην πραγματικότητα υπάρχει είναι μία αυξανόμενη μείωση των ποσοστών παρακολούθησης των πολιτικών εκπομπών στην τηλεόραση. Έτσι, ενώ το 1990 το 91,2% των ψηφοφόρων παρακολουθούσε συχνά πολιτικές εκπομπές (μερικές φορές την εβδομάδα), το 2000 το αντίστοιχο ποσοστό θα έχει μειωθεί στο 70,4% (Κακεπάκη 2001, 53).

σης και την προσαρμογή τους σε μια ιδιότυπα ενιαία πολιτική – αυτό σημαίνει αντίστοιχα και την επίμονη προσπάθεια για προβολή τόσο της έννοιας του Κέντρου όσο και μια εκτεταμένη δυσφήμιση της Αριστεράς. Από την άλλη, αποτυπώνει μια πραγματική απονομιμοποίηση όψεων της κυρίαρχης πολιτικής. Ευρύτερα τμήματα των λαϊκών τάξεων δεν μπορούν να αναγνωρίσουν τις ανάγκες τους στο επίσημο πολιτικό σκηνικό, όμως η πολυεπίπεδη κρίση της Αριστεράς δεν δίνει τη δυνατότητα αυτή η απονομιμοποίηση να μετατραπεί σε ενεργό πολιτική στράτευση. Έτσι αυτό που μένει είναι η απομάκρυνση από την πολιτική και μια –εν τέλει– δεξιά πολιτική και ιδεολογική μετατόπιση.

Κάτω από αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητό το συνολικό πλαίσιο των συζητήσεων που γίνονταν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '80, όπου το βασικό επιχείρημα ήταν να πάψουν οι προεκλογικές περιόδους να χαρακτηρίζονται από την εκφορά συνθημάτων και να αρχίσουν να διακρίνονται από τη διατύπωση επιχειρημάτων, τη διοργάνωση συζητήσεων και την αναβάθμιση του ρόλου της τηλεόρασης στις προεκλογικές περιόδους. Παρά το φαινομενικά «τεχνικό» του πράγματος, όλη αυτή η διαδικασία αφορούσε την προσπάθεια απονεύρωσης ενδεχόμενων αντιδράσεων απέναντι στο εγχείρημα της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης.

Από τη στιγμή που μπαίνουμε στον αστερισμό ιδιαίτερα επιθετικών πολιτικών απέναντι στην εργασία, πολιτικών ικανών να προκαλέσουν ευρύτατες λαϊκές αντιδράσεις, γίνεται μια προσπάθεια να διαμορφωθούν τέτοιοι όροι διεξαγωγής της πολιτικής συζήτησης και αντιπαράθεσης που να μη φορτίζονται από τις αυξημένες λαϊκές απαιτήσεις. Τότε είναι που μπαίνει στο στόχαστρο και ο τρόπος των προεκλογικών εκστρατειών και ο βαθμός στον οποίο περιελάμβαναν στοιχεία (συμβολικά έστω) λαϊκής κινητοποίησης. Εξ ου και όλες οι προβαλλόμενες απόψεις περί της ανάγκης «ορθολογικών», ήπιων, τηλεοπτικών προεκλογικών εκστρατειών, συνολικά περί της αναδιάρθρωσης των συσχετισμών εντός των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους, την υποχώρηση του Πολιτικού Ιδεολογικού Μηχανισμού προς όφελος των ΜΜΕ και ειδικά των ηλεκτρονικών.

Σ' αυτή την κατεύθυνση άλλωστε της αποφόρτισης της πολιτικής διαπάλης από τη βαρύτητα των ταξικών αναφορών συμβάλλει και η μετατόπιση του πεδίου αντιπαράθεσης από τις κοινωνικές συνέπειες των αναδιάρθρωτικών πολιτικών στο επιφανόμενο της «χρηστής διαχείρισης». Στόχος είναι η όποια κυβερνητική αλλαγή, ακόμη και όταν συμβαίνει στην πραγματικότητα υπό το βάρος μιας «παραδοσιακής» λαϊκής δυσαρέσκειας, να αποτυπώνεται σε επίπεδο πολιτικού επιφανόμενου ως αντίδραση στη «διαπλοκή» (και αυτό αποτυπώνει την ιδιαίτερη σημασία που είχε για τη μετάλλαξη των πολιτικών κομμάτων η περίοδος 1989-90).

Στο βαθμό που το ΠΑΣΟΚ έχει την κυβερνητική ευθύνη στο μεγαλύτερο μέρος των υπό εξέταση δεκαετιών, εκτιμούμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία η παρακολούθηση των μεταλλαγών του. Πόσο μάλλον που ειδικά το πολιτικό πρόγραμμα του Κ. Σημίτη σε όλη την πορεία προς την πρωθυπουργία αρθρώθηκε γύρω από την υπεράσπιση του καπιταλιστικού ορθολογισμού απέναντι σε οτιδήποτε αποτέλεσε μορφή εκπροσώπησης λαϊκών συμφερόντων, αρθρώνοντας έναν ιδιαίτερα σκληρό πολιτικό λόγο απέναντι στις «συντεχνίες» ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 (Σημίτης 1989).

Αυτή η έμφαση στον (καπιταλιστικό) ορθολογισμό αποτυπώνει ένα από τα βασικά προβλήματα της φαινομενικά ουδέτερης πλουραλιστικής σύλληψης του πολιτικού επιπέδου και την υποκείμενη αξιολογική χροιά της ως προς την ανάγκη εύρυθμης λειτουργίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης, ειδικά όταν εντοπίζει τις «δυσλειτουργίες» στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980. Γιατί εμείς –αντίθετα– υποστηρίζουμε ότι οι προσπάθειες για μεγαλύτερη εγγύηση της εργασίας, για καλύτερη αμοιβή και μείωση του χρόνου εργασίας, για αποφυγή της υπερβολικής εργασίας, για μετακίνηση από τον –διαίτερα ανασφαλή σε περιόδους ύφεσης– ιδιωτικό τομέα προς το Δημόσιο, η κατοχύρωση όρων ανοδικής κινητικότητας μέσω της πρόσβασης σε θέσεις του Δημοσίου, η απαίτηση τεκμήρια μιας πολιτικής στράτευσης υπέρ των λαϊκών στρωμάτων να θεωρούνται προσόντα για την κατάληψη μιας θέσης, η υποχρέωση των βουλευτών να διευρύνουν την εκλογική τους πελατεία προσφέροντας εργασία ή βελτιώνοντάς την, η άμεση ή έμμεση αμφισβήτηση του διευθυντικού δικαιώματος (έστω και από συγκροτημένες «συντεχνίες»), δεν είναι «δυσλειτουργίες» αλλά αντικειμενικές όψεις ταξικών διεκδικήσεων. Γι' αυτό και αντιμετωπίζονται από τους απολογητές της (καπιταλιστικής) κρατικής ορθολογικότητας ως «λαϊκισμός» ή «ισοπεδωτικός εξισωτισμός» και έκφραση μιας «παρωχημένης πολιτικής κουλτούρας» (Διαμαντούρος 2000)⁹.

Αν θέλουμε να μείνουμε σ' ένα επίπεδο πραγματικής αντικειμενικότητας (δηλαδή σ' ένα επίπεδο προσέγγισης του ταξικού συσχετισμού δύναμης) οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι μια σειρά από αλλαγές στη λειτουργία του κράτους στη δεκαετία του 1990 στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό *αντικειμενικά έφεραν τις λαϊκές τάξεις σε δυσμενέστερη θέση*. Ο περιορισμός της πρόσβασης στο Δημόσιο σήμαινε τη συνολική επιδείνωση της θέσης της εργασίας (σε συνδυασμό με την αύξηση της ανεργίας), η ελαστικοποίηση και εντατικοποίηση της εργασίας και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα¹⁰ και ο περιορισμός της συνδικαλιστικής δράσης (ακόμη και στη στρεβλή μορφή μιας εσωκομματικής διαπραγματεύσεως) αντικειμενικά υποβάθμισαν τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων. Το ότι και τέτοιες τάσεις (σε συνδυασμό με την εκτεταμένη αναδιανομή εισοδήματος¹¹ προς όφελος του κεφαλαίου και την επανάκαμψη του εργοδοτικού δεσποτισμού) συνέβαλαν (και αυτές) στη βελτίωση των δεικτών συσσώρευσης θα πρέπει εν τέλει

9. Κατά τη γνώμη μας οφείλουν να αξιολογηθούν όχι ως προς ένα πρότυπο αφηρημένης ορθολογικότητας, αλλά ως προς την ταξική στρατηγική εντός της οποίας εντάσσεται κάθε αξιολόγηση: Από την μεριά μιας αστικής στρατηγικής αποτελούν μορφές εμποδίων στο ξεδίπλωμα των –εκκαθαριστικών– μηχανισμών ενός καθοδικού κύκλου στην καπιταλιστική συσσώρευση. Από τη μεριά μιας εργατικής στρατηγικής, ως μια διαδικασία περιορισμού της αντιουσιαστικής δυναμικής και της πολιτικής ανεξαρτησίας που μπορεί να έχει μια πολιτική έκφραση του εργατικού διεκδικητισμού.

10. Η δυνατότητα εξασφαλισμένης εργασίας στον ευρύτερο δημόσιο τομέα δημιουργούσε αποτελέσματα στο σύνολο της αγοράς εργασίας αυξάνοντας τις μέσες αμοιβές και μειώνοντας την εργοδοτική αυθαιρεσία. Η μείωση της πρόσβασης και η παράλληλη ελαστικοποίηση της εργασίας στο Δημόσιο υπονομεύουν τη συνολική θέση των εργαζομένων μέσα στη συγκυρία.

11. Βλ. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2001 για μια καταγραφή στοιχείων που δείχνουν την εντυπωσιακή ένταση της κοινωνικής ανισότητας σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990.

να ερμηνευθεί όχι ως εξορθολογισμός, αλλά ως τροποποίηση του συσχετισμού δύναμης υπέρ του άρχοντος κοινωνικού συγκροτήματος.

Το ΠΑΣΟΚ είναι ένας κρίσιμος κόμβος όχι μόνο διότι κατέλαβε το χώρο του Κέντρου, αλλά και της Αριστεράς μαζί, αλλά και λόγω της κοινωνικής συμμαχίας η οποία το έφερε στην εξουσία, ειδικά από τη στιγμή που διέυρυνε την επιρροή του στα αγροτικά στρώματα και ηγεμόνευσε στα εργατικά στρώματα (Ζαμπουρλούκου 1998, 219), επιρροή που δημιουργούσε μια αντικειμενική φόρτιση μέσα στον κομματικό μηχανισμό.

Αυτή η φόρτιση μπορεί να δοκιμάστηκε κατά τη διάρκεια της «ανάκλησης του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου» το 1985-87 (Ιωακείμογλου / Μηλιός 1986, Βερναρδάκης / Μαυρής 1988), όμως διατηρήθηκε χάρη στη στάση του ΠΑΣΟΚ (όχι ακριβώς ομόφωνη) απέναντι στις λαϊκές κινητοποιήσεις την περίοδο 1990-93 και αντικειμενικά λειτουργούσε ως ένα πλέγμα προσδοκιών που εν δυνάμει θα δημιουργούσε προσκόμματα στην αναδιαρθρωτική πολιτική.

Αυτό δίνει και έναν στρατηγικό χαρακτήρα στην εκλογή Κ. Σημίτη: σηματοδοτούσε την (και τυπικά πλέον...) επικύρωση της τάσης πλήρους στεγανοποίησης του πολιτικού επιπέδου απέναντι στα λαϊκά συμφέροντα, λαμβάνοντας χώρα στον κατ' εξοχήν κόμβο του πολιτικού σκηνικού, το ΠΑΣΟΚ, που αποτέλεσε την εμφανή μορφή πολιτικής παρουσίας αυτών των συμφερόντων, και επενδύθηκε με μια ομόθυμη υποστήριξη των ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους.

Με αυτή την έννοια η φαινομενική αναζωογόνηση των εσωκομματικών διαδικασιών το 1996, ως αποτέλεσμα και του εκτεταμένου αγώνα για την εξουσία, αποτέλεσε ένα ιδιότυπο κύκνειο άσμα για τον κομματικό μηχανισμό. Δεν αρκούσε η πραγματική νίκη της –συγκριτικά– δεξιάτερης στρατηγικής, απαιτούνταν και η εκκαθάριση του ίδιου του μηχανισμού. Αυτό δίνει και έναν στρατηγικό τόνο σε όλη τη συζήτηση του 1996-2000 σε σχέση με τις θεματικές οργανώσεις και την άρση των παραδοσιακών μορφών ένταξης (Γεωργιάδου 2002, 368 κ. εξ.), ανεξάρτητα από το εάν τελικά οι προεκλογικές απαιτήσεις και οι εσωκομματικές ισορροπίες έδωσαν τέλος στο συγκεκριμένο εγχείρημα. Η όλη μετάβαση σε κόμματα με πολύ πιο ρευστές και εξατομικευμένες οργανωτικές μορφές σηματοδοτεί την προσπάθεια να αναιρεθούν κρίσιμοι κόμβοι ενός προηγούμενου μοντέλου οργάνωσης. Το μοντέλο αυτό σφραγιζόταν από μια βαρύτητα των ταξικών αναφορών, τη διπλή δέσμευση αφ' ενός των μελών για μια ενεργό κοινωνική και πολιτική δράση, αφ' ετέρου της κομματικής ηγεσίας να διαπραγματεύεται με κάθε είδους συλλογικές εκφράσεις συμφερόντων. Όλα αυτά ενέχουν τον κίνδυνο να μετατραπούν σε ταξικές αντιστάσεις. Κι αυτό γιατί αναπαράγουν ταξικές προσδοκίες και απαιτήσεις (συλλογικές προσδοκίες και διεκδικήσεις μιας βελτίωσης των υλικών όρων διαβίωσης) σε μια περίοδο που επιβάλλεται να εγγραφεί στην εργατική δύναμη μια συνείδηση ότι δεν υπάρχουν «αυτονόητα» δικαιώματα της εργασίας και να παγιωθεί μια λογική μηδενικών προσδοκιών.

Αυτό περνά μέσα από την εξουδετέρωση της κομματικής λειτουργίας ως μηχανισμού έκφρασής τους, ευρύτερα μέσα από την εξουδετέρωση κάθε προσδοκίας ότι μπορεί να υπάρξει βελτίωση της θέσης των λαϊκών μαζών σε σύγκρουση με τις αναπόδραστες τάσεις της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Αυτό, άλλωστε, δίνει μια στρατηγική σημα-

οία στην επίκληση της προτεραιότητας για την κυβερνητική δράση του ΠΑΣΟΚ της «οικονομικής ανάπτυξης» απέναντι στην κοινωνική δικαιοσύνη: τα λαϊκά στρώματα οφείλουν να επενδύουν την ελπίδα τους για «καλύτερες μέρες» αποκλειστικά στην εξέλιξη και την ανταγωνιστικότητα της εθνικής οικονομίας. Δεν είναι τυχαία σε αυτά τα πλαίσια η εκτεταμένη αξιοποίηση του *χρηματιστηρίου* ως χώρου –εκτός των άλλων– και απόσπασης συνείδησης¹².

Είναι σαφές ότι όσο το αντικειμενικό αίσθημα δυσφορίας που χαρακτηρίζει ευρύτερα τμήματα των λαϊκών μαζών μεταφράζεται σε μια εξατομικευμένη μορφή πολιτικού κυνισμού (Βερναρδάκης 2002) ή σε μια εκλογική υποστήριξη του εναλλακτικού πόλου του πολιτικού σκηνικού (εν προκειμένω τη ΝΔ) που δεν έχει διαφορετική πολιτική, η αυξανόμενη δυσαρέσκεια των πολιτών δεν λειτουργεί αποσταθεροποιητικά για το πολιτικό σύστημα.

Το γεγονός όμως ότι εξακολουθούν να αναπαράγονται μορφές συλλογικής δράσης και μεγάλες κοινωνικές κινητοποιήσεις (με κορυφαία στιγμή την τεράστιας κλίμακας κινητοποίηση του 2001 για το ασφαλιστικό), αλλά και η αναμφισβήτητη γοητεία που ασκούν σε ευρύτερα τμήματα των λαϊκών μαζών «αντιουστημικές» κινητοποιήσεις και τοποθετήσεις (κύρια σε σχέση με τα λεγόμενα «κινήματα κατά της παγκοσμιοποίησης») φανερώνουν ότι οι εξελίξεις που περιγράψαμε κάθε άλλο παρά οριστικές είναι. Αντίθετα προς τον (ανομολόγητο) βολонταρισμό των πολιτικών εκπροσώπων των κυρίαρχων τάξεων η ταξική πάλη κάνει –με τον έναν ή τον άλλο τρόπο– αισθητά τα αποτελέσματά της, ειδικά όταν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα μένουν *στρατηγικά* πολιτικά ακάλυπτα.

Βιβλιογραφία

- Αλεξάκης, Εμμανουήλ (2001), *Η Ελληνική Δεξιά. Δομή και Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα - Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Althusser, Luis (1970), «Idéologie et appareils idéologiques d' état. (Notes pour une recherche)», σε Luis Althusser, *Sur la reproduction*, Paris, PUF.
- Althusser, Luis (1976), «Note sur les AIE», σε Luis Althusser, *Sur la reproduction*, Paris, PUF.
- Althusser, Luis. - Balibar, Etienne - Establet, Roger - Macherey, Pierre (1965) [1996], *Lire le Capital*, Paris, PUF.
- Auernheimer, Gustav (2002), «Τρίτος δρόμος», «νέο κέντρο» ή μήπως κάτι άλλο: Ο προγραμματικός διάλογος στη γερμανική σοσιαλδημοκρατία», στο συλλογικό *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεομοί, Οργανωτικές Δομές* (επιμέλεια Ηλίας Κατούλης), Αθήνα, Ι. Σιδέρης, σσ. 165-200.

12. Μόνο που αυτή η πρόσδεση των λαϊκών προσδοκιών στις τάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης μπορεί να έχει σημαντικό τίμημα. Η σχετική τάση αισιοδοξίας που κατέγραψαν οι δημοσκοπήσεις στο β' μισό της δεκαετίας του 1990 μετατράπηκαν σε επανάκαμψη της δυσαρέσκειας από το 2000 και μετά (Μενδρινού 2002).

- Βερναρδάκης, Χριστόφορος (1999), «Το κομματικό σύστημα 1995-1998. Ιδεολογικές μετακινήσεις, πολιτικές συγγένειες και χώροι κομματικού ανταγωνισμού», στο συλλογικό V - PRC: *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - Δημοσκοπήσεις 1999 - 2000* (επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης), Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, σσ. 17-43.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος (2002), «Πολιτικές ανακατατάξεις και κοινωνικές μεταποπίσεις. Περιοδολόγηση της πολιτικής σκηνής μετά τις εκλογές του Απριλίου 2000», στο συλλογικό V - PRC *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - Δημοσκοπήσεις 2002*, (επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης), Αθήνα, Α.Α. Λιβάνη, σσ.15-34.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος - Μαυρής, Γιάννης (1986), «Οι ταξικοί αγώνες στη Μεταπολίτευση. Μέρος δεύτερο», *Θέσεις*, τ. 16, σσ. 81-114.
- Βερναρδάκης, Χριστόφορος - Μαυρής, Γιάννης (1988), «Πάλη των τάξεων και πολιτικά κόμματα 1985-87. Η κρίση εκπροσώπησης σε εξέλιξη», *Θέσεις*, τ. 22, σσ. 53-83.
- Γεωργιάδου, Βασιλική (2002), «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ. Συστήματα κομματικής διεύθυνσης και οργανωτική ανασυγκρότηση», στο συλλογικό *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές* (επιμέλεια Ηλίας Κατσούλης), Αθήνα, Ι. Σιδέρης, σσ. 325 - 423.
- Γράβαρης, Δ. (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού» στο συλλογικό *Ιδεολογικά Ρεύματα και τάσεις της διανοήσης στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, σσ. 86-114.
- Διαμαντούρος, Νικηφόρος (2000), *Πολιτισμικός διϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Ευρωβαρόμετρο(1997-2002), <http://europa.eu.int/comm/public-opinion/cceb-en.htm>.
- Ζαμπουρλόκου Στέλλα (1998), «Από την ενσωμάτωση στην αυτονομία. Η συνδικαλιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τις δεκαετίες 1980-1990», στο συλλογικό *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία* (επιμέλεια Μιχάλης Σπουρδαλάκης), Αθήνα, Πατάκης, σσ. 217-232.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, (2001), *Ετήσια Έκθεση 2001. Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας (1987), *Η αυθόρμητη τάση των φαινομένων*, Θεσσαλονίκη, Αξίος.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας (2000), *Τέλος του αιώνα, τέλος της κρίσης*; Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας - Μηλιός, Γιάννης (1988), «Κρίση και λιτότητα (η ανάκληση του σοσιαλδημοκρατικού συμβολαίου)», *Θέσεις*, τ. 14, σσ. 7-24.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας, Μηλιός, Γιάννης (1991), «Η έννοια της κρίσης υπερευσώφρευσης στο "Κεφάλαιο" του Karl Marx», *Θέσεις* τ. 36, σσ. 25-36.
- Κακεπάκη, Μαρίνα (2001), «Αδιάφοροι ψηφοφόροι. αδιάφορη προεκλογική εκστρατεία;» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* τ. 17, σσ. 42-70.
- Λούλης, Γιάννης (1995), *Η κρίση της Πολιτικής στην Ελλάδα. Εκλογές - Κοινή γνώμη. Πολιτικές εξελίξεις 1980-1995*. Αθήνα, Ι. Σιδέρης.
- Λούλης, Γιάννης (2001), *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα. Κερδισμένοι και χαμένοι*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη.
- Mancini, Paolo (1999), «New Frontiers in Political Professionalism», *Political Communication*, Vol 16 (3), σσ. 231-245.

- Massey, Andrew (ed.) (1997), *Globalization and Marketization of Government services. Comparing Contemporary Public Sector Developments*, London, Macmillan.
- Μαυρής, Γιάννης (1998), «Δημοσκοπήσεις και πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα», στο συλλογικό *Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975*, Αθήνα - Κομοτηνή, Αντ. Ν. Σάκκουλας, σσ. 239-265.
- Μενδρινού, Μαρία (2002), «Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: συμπτώματα δυσαρέσκειας», στο συλλογικό *V-PRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - Δημοσκοπήσεις 2002* (επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης), Αθήνα, Α.Α. Λιβάνη, σσ. 35-66.
- Μηλιός, Γιάννης (1996), *Ο μαρξισμός ως σύγκρουση τάσεων*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Moschonas, Gerassimos (2002), *In the name of Social Democracy. The Great Transformation: 1945 to the present*, London, Verso.
- Μπισσί/Γκλυκομάν, Κριστίν/Θέρμπορν, Γκέραν (1984), *Η σοσιαλδημοκρατική πρόκληση*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Norris, Pippa (2000), *A Virtuous Circle? Political Communications in Post-Industrial Democracies*. New York, Cambridge University Press. <http://www.ksg.harvard.edu/people/pnorris/book2.htm>
- Duverger, Maurice (1985), *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Πανταζόπουλος, Ανδρέας (2002), «"Εκογχρονισμός / αντεκογχρονισμός", Μια νέα πολιτική διαίρεση: Το πολιτικό σύστημα και τα πολιτικά κόμματα στη στροφή του 20ού αιώνα», στο συλλογικό *V-PRC Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες - Δημοσκοπήσεις 2002* (επιμέλεια Χριστόφορος Βερναρδάκης), Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, σσ. 121-132.
- Παπαθανασόπουλος, Στέλιος (2000), «Τα σύγχρονα μέσα και η πολιτική επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 16, σσ. 11-33.
- Παπάς, Τάκης (2001), «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα: 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 17, σσ. 71-102.
- Πουλαντζάς, Νίκος (1975), *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος (1981), *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Πουλαντζάς, Νίκος (1982), *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος (2001), *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση 1974-1988. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης.
- Σακελλαρόπουλος, Σπύρος (2002), «Η σημασία και ο ρόλος των υπερεθνικών οργανισμών στη σύγχρονη εποχή. Η ειδική περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Θέσεις* 81, σσ. 81-101.
- Σεφεριάδης, Σεραφείμ (2002), «Σοσιαλδημοκρατικές στρατηγικές στον 20ό αιώνα. Επισημάνσεις για μια πολιτική κοινωνιολογία», στο συλλογικό *Νέα Σοσιαλδημοκρατία. Περιεχόμενα Πολιτικής, Θεσμοί, Οργανωτικές Δομές* (επιμέλεια Ηλίας Κατσούλης), Αθήνα, Ι. Σιδέρης, σσ. 75-112.
- Σημίτης, Κώστας (1989), *Ανάπτυξη και εκκογχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση.
- Σπουρδαλάκης, Μιχάλης (1998), «Από το 'Κίνημα διαμαρτυρίας' στο 'Νέο ΠΑΣΟΚ'» στο συλλογικό *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα - Κράτος - Κοινωνία* (επιμέλεια Μιχάλης Σπουρδαλάκης), Αθήνα, Πατάκης, σσ. 15-74.
- Farrel, David (1996), «Campaign strategies and tactics», στο συλλογικό *Comparing Democracies. Elections and voting in Global Perspective* (επιμέλεια Lawrence LeDuc, Richard Niemi, Pippa Norris), London, Sage Publications, σσ. 160-183.

Χάλαρης, Γιώργος / Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (2000), «Δομές και σχέσεις εξουσίας: Σε αναζήτηση ενός πλαισίου ανάλυσης» στο συλλογικό *Δομές και σχέσεις εξουσίας στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 23-30.

Hirsch, Joachim (1997), «Globalization of Capital, Nation - States and Democracy», *Studies in Political Economy* 54, σσ. 39-58.